سۆفیزم لە شیعری کوردیدا

پرۆفیسۆر دوکتۆر عیزەدین مستەفا رەسول

«کـورتـەی ئەوبـاسـەیە کە لە رۆژی 1984/2/3دا لەهۆڵی بەشی رۆژ هەڵاتناسی زانستگایە ئازادی بەرلیندا خوێنـدرایـەوەو لەلایـەن قوتـابی و مامـۆستـایـانی بەشـەکەوە موناقەشەکرا، ئەو موناقەشەکردنەو وەڵامدانەوەی پرسیارەکان باسەکەی قووڵترو فراوانتر کردوە.

شایانی باسە کە مامۆستا فەریاد فازیل عومەر وەرگێری بە ئەڵەمانیی ئەم کۆڕە بوو.

دیسـان نەبـوونی سەرچاوەی پێـویست هەندێ پەنجەی بەسەر باری باسەکەدا بەجێ هێشتوە.

ع.م.ر

کە باسی «تـەسـەوف» لەنـاو کورددا دێتە ناوەوە. ماوەی زۆر باس و لێکـۆڵینـەوەی درێـژ هـەیـە، کە تائێستـا کەمی نووسراوەو زۆری ماوە.

بۆ نموونە دەتوانین گەڵێك سەرباس «عینوان» بۆ باس و لێکۆڵینەوەی لەمەودووای نووسەران و زانایانی کورد دابنێین، وەك:

مێـژووی تەسـەوف لەکـوردستـانـا، پێوەندیی نێوان ئەو تەریقەتە سۆفی‌یانەی لە کوردستاندا هەن لەگەڵ ئاینەکانی پێش ئیسلامی ناو کورد.

زۆربـەی کوردی موسـوڵـمـان سونـنـی و شافـیـعین و مەلاکـانـیـان بە عەقـیـدە ئەشعـەرین و دوو تەریقـەتـە سەرەکی‌یـەکـەی ئێستای ناو کورد (قادری و نەقشبەندی) لە ناو ئەمـانـەدایە،[1] لەگەڵ ئەمانەش دا لەنێو کورددا هێندێك ئایین و رێبازی تریش هەن.[2]

شارەزایـانی تەسـەوف ـ سۆفێتی وسـەر بەتـەریقـەتی سۆفێتی دەکەن بە دوو بەشەوە:ـ

أ ـ تەسەوف بە کردەوە (سولوك)، کەمرۆڤ خۆی تاقی بکاتەوەو ئەنجامی بدات، تا دەگاتە ئاکام.

ب ـ تەسەوف بەهۆی خوێندنەوەو تێ‌گەیشتن، وەکو زانیارییەك.

زۆر لەوانەی لە سەر تەسەوفیان نووسیوە ـ بە تایبەتی بەزمانانی رۆژهەڵات ـ بەشێکی گرنگ بۆ ئەدەبیاتی سۆفیزم یا ئەدەبیـاتی سۆفیـان تەرخان دەکەن، کە بەداخەوە لە کوردیدا کەمتر ئەمە کراوە. بەڵێ لە دیوانی چاپکراو و دەستخەتی زۆر لەو شاعیرانەدا کە بە بیر یا بە کردار سۆفی بوون، رەگەزی ئەم ئەدەبیاتی سۆفیزمە، یا بەشێکی گرنگ لە ئەدەبیـاتی سۆفیـزمی رۆژهـەڵات دەبینین، بە لام کەمتر کتێب و لاپەڕەی تایبەتی‌یان بۆ تەرخان کراوە، یا دەستنیشان کراون.[3]

وەك ووتمان دوو تەریقەتی سەرەکی لە کوردستانی ئەمرۆدا قادری و نەقشبەندین. بەلام لە کۆندا تەریقەتی نووربەخشی کە سەید محەمەدی نووربەخش ـ برای سەید عیساو سەید مووسا (یـا شێـخ عیسیٰ و شێخ مووسیٰ)ی بەرزنجەیی دایمەزراندووە، لە کوردستاندا باو بوو، تا سەید بابە رەسووڵ هات و تەریقەتی (عـەلـەوی)ی خستـە پاڵ کە بەشێکە لە تەریقەتی (خەڵوەتی). ئەم دوو تەریقەتە لەناو سەیدەکانی بەرزنجەدا باو بوو و لە هەموو کوردستاندا. بلاو بۆوە.

لەزەمانی سەید محەمەدی نۆدێیدا، شێخ ئیسماعیلی قازانقایە یا (ولیـانی) کەکـوری سەیـد محـەمـەد بوو هەر دوو تەریقـەتی لەسەر دەستی باوکیدا وەرگرت و چوو بۆ بەغدا، لەوێ چاوی بە

شێخ ئەحمەدی ئەحسائی کەوت، بەیعەتی پێکردو تەریقەتی قادریی لێ وەرگرت و گەڕایەوەو لە گوندی قازانقایە جێنشین بوو. خەڵك لە هەموو لایەکەوە ڕوویان تێکرد، زۆربەی مەلای کوردستان و عیراق دووای کەوتن.

هەرچی تەریقەتی نەقشبەندیشە ئەوە بڵاوە کە مەولانا خالید (1777 ـ 1826) هێناویەتە کوردستانەوە. بێگومان بەو شێوەی بەکۆمەڵ بوونە نەقشبەندی‌یە هەر لە زۆر وولات و مەڵبەندی ڕۆژهەڵاتدا لە سەر دەستی مەولانا خالیددا بووە.

بەڵام کە بە ئەدەبیاتی کوردیی سەر بە سۆفیزمدا دەچینەوە، زۆر نموونەی ئەوە دەبینین کە ڕێ‌و شوێنی نەقشبەندی یەکان لە کوردستاندا پێش ئەوەش زانرابێ، بەتایبەتی لای شاعیرێکی وەك مەلای جزیری.

نووسەری ئەم دێڕانە ماوەیەکی ژیان و بەرهەمی نووسینی خۆیی بۆ ئەدەبیاتی سۆفیزم تەرخا نکردووەو تا ئێستاش ئەودالی ئەو پیشکە شکردنەی کتێبی ئەحمەد خانی، کە لێرەدا بەکوردی تۆماری دەکەمەوە گەورەترین بەڵگەی ئەم سەودایی کارمە:ـ

«باوکە...

ئەو کەسانە زۆرن کە لەکاروان و ڕێڕەوی ووشەدا بەرهەمی خۆیان پێشکەش بە باوکە کۆچ کردووەکانیان کردووەو بەمە دانیان بەهەقی پەروەردەکردن وچاکەپێزانیندا ناوەو خۆشەویستی‌یەکیان دەرخستوە، کە بەرامبەر بە باوك لە دڵی هەموو کەسێکدا سەر دەکات.

ئەبێ کێ بێ لە نەمامی خۆیدا شتێك لە باوکی نەبینێ‌و کێ بێ باوکی خۆی بەپیاوی چاك نەزانێ‌و یادی ئەو بەنەمر دانەنێت؟.

ناڵێم لە هەموو باوکان چاکترو مەردتر بوویت، ئەو زوڵمەش ناکەم کە جیاوازی‌و دیاریی تۆ لەناو باوکان و خەڵکدا دەرنەخەم.

ساڵێك تووشی سیل بووبوویت و لە مەسەحێکی سەر بەدێرێکی لوبنانیدا کەوتبوویت، لە کۆتایی قەسیدەیەکدا هاوارت کرد

سەفوەت ئەمە سرێکە لە مزگەوتەوە بۆدێر
خۆ تۆ بەحسابێ لەهەوا خواهی مەدینەی

پەنهانی‌ی بەری شانازیی من بە پەروەردەکردن و کارتێکردنی تۆوە وا لەم «سر»ەداو لێرەوە شتێك لە دەرووندا دەبینم کە بە ئەدەبیاتی سوفیزم و سامانی نەتەوەو بەچەپی سەربەست و شۆڕشەوە پێکەوە دەبەستێ‌و منیش لەمەدا بەگونجاوی لە هەڵوێستێکی بەردەوامدام و لە قووڵایی دەروون و بوونمدا شتێك دەبینم کە خۆشەویستی‌ی سۆفیانی مەزن و تێکۆشەرە شۆڕشگێرە مەزنەکان یەك دەخات و هەمووییان بەو پیاوانە دەزانم کە لە کاروانی مێژوو و عیرفاندا دەڕۆن و ئەو کاروانە بەرەوپێش دەبەن، ئەوانەی لە نزیکەوە تۆیان نەدەناسی، دان بەم چاکەیەی تۆدا ناهێنن بەسەرمندا...

ئەوانەش کە پەیی‌یان بەم (سر)ە نەبرد، تێگەیشتنی پێوەندیی بەتینی نێوان ئەم بە پەرۆشی‌یە جیاوازانەیان لە دەست چوو،
کە شەخسیەتی بەرزی خانی، وەك یەکێك لەو پیاوە گەورانە وێنەیەتی.

ئەگەر منیش توانیبێتم ئەم «سر»ە ئاشکرا بکەم، ئەوا ئەم بەرهەمەم شایانی ئەوەیە پێشکەش بە تۆ بکرێت»[4]

کە سەرسامی بەرامبەر بەم نهێنی‌یە نەما. ئەوسا دەتوانم بڵێم بەری سەرنج ڕاکێشەر لە بزووتنەوەی سۆفیزمدا لای من لە پاڵ بە دووای ڕاستیدا گەڕانی سۆفیەکانی کۆن و قوربانی دانیان لەو ڕێگەیەدا، ئەدەبیاتی سۆفیزمە، بەتایبەتی ئەدەبیاتی بەرزی سۆفیانی ڕۆژهەڵات و ئەرکی لێکۆڵینەوەو پیشاندانی پەنهانی‌ی ناودێری سۆفیانەی شاعیرانی کوردیش ئەرکی ئێمەو هاوەڵەکانمانە.

بە تایبەتی ئەوانەی کە ڕۆژگار دەرفەتی ئەوەی داوونێ لە جەمسەرێکەوە پێوەندی‌یەکیان لە گەڵ جیهانی سۆفیزمدا هەبێت.[5]

ئەركی ئێمـــەیـــە كە بایــەخی شیعــری كەســانی وەك «بـابـەتـایـەرو مەلای جزیریو ئەحمەدی خانیو مەولەویو مەحویو ئەحمەدی كۆر»وا دەربخەین كە لەكۆڕی شیعری (حـــافـزو جەلالـەدینی رۆمیو فەریـدەدینی عەتتـارو عەلی شێرنەوایيو إبن الفارض)دا ناویان بێت.

لە هەندی نووسینی لەمەوبەرماندا ستایشی ئاینیمان لە شیعـری تەســەوف جیاكردەوە. جیاوازییەكەش لە وەدایە، كە ئەو شیعرە كوردی یانەی سەربەتەسەوفن، لەم پلەدا بۆ ئەو پلە پێـوەنـدییـان بە (مقـامـات و احـوال)ی سۆفیـانەوە هەیــە، دیمــەنی خۆشــەویستیو جوانی لەو شیعــرانــەدا دەبڕێتەوە سەر یەكێتیی بوون (وحدة الوجود)ی سۆفیان، زۆر لە ئیستیلاحاتی سۆفیانەی تێدا بەكاردێت.

هەرچی ستــایشی ئاینیــیــە، تەنـانــەت لای شاعیــری گەورەی وەك نالــی (1797 ـ 1855) ئەوە خۆی لەم جیهانی سۆفیانەیە بە دوور گرتووەو تەنیا دەربڕینی سۆزی موسوڵمانێكی خاوەن باوەڕە بەستایشی خواو پێغەمبەرو یارانی ئەو دەربـڕراوە. بەڵام لە ناو كورددا تەنـانــەت ئەم چەشنـە شیعـرانـەش لە دەرگـایـەكیـتـرەوە هاتـوونەتەوە ناو جیهانی سۆفیـانـەوە. چونكـە دەروێش و سۆفیی كورد (بـەتـایبـەتی دەروێشی قادری بەدەم دەف لێدانەوە)، شیعری كەسانی وەك نالیو حەمدیو بێخود لە ستایشدا دەكەن بە كەرەسەی سۆزو وەجدی زۆیان و بە زەمومەوە دەیخوێننەوە.

بابـە تایـەری هەمدانی[6] خۆی لە ئیستیلاحاتی سۆفیزم بە دوور دەگرێ، بەڵام لە هەموو چوارینێكدا ئەو دیمەنی جوانیی یارو دەشت و دەرو كێـوە دەبینێ كە (تـەجـەللا)ی جوانێی پەروەردەگارە..

مەلای جزیـری كە نیسبـەتی خۆی دەداتـەپاڵ سەعدیو جامیو حافــظ، ئەوەش لە یاد ناكــات كە چ لە مەیـدانی شیعرداو چ لە مەیدانی سۆفیزمدا خۆی بە جیاواز دابنێت:

گەر لوئلوئی مەنسوور ژ نەزمی تو دخوازی
وەر شیعرێ مەلێ ببین تە بە شیرازی چ حاجەت

چونكە ئەم شاعیرە وەك ڕەندێكی خەراباتی، بە بادەی سۆفیتی مەست، خۆی دێنێتە پێشەوەو خۆیمان پێ دەناسێنێ:

ب حەق ڕەندێ خەراباتم ژ دێرێ ڤی دەمی هاتم
چ هێڤی هوون دكەن ئیرۆ ژ ڤی ڕەندی خەراباتی
د ئیقلیمێ سوخەن میرم، د شعریدا جهان گیرم
(ویعلو موكب العشاق في أعلام راياتی)

ئەم شاعیرە گەورەیە (1407 ـ 1481) كە دەتوانرێ بە دامەزرێنەری ڕاستەقینەی شیعری كلاسیكی كوردی دابنـرێت.[7] بەكـۆمـەڵی خاسیەتی تایبەتی شیعری خۆیو شیعـری كوردیی لە سەر بنـاغـەكـانی شیعـری ڕۆژهەڵات دامەزراندووەو لەوانیشی جیاكردوونەتەوە.

ئەوەی پێـوەنـدیی بە باسی ئەمـرۆمـانەوە هەیە كە باسی تەسەوفە لە شیعری كوردیدا ـ ئەوا دەتوانین ئەگەر هەموو شیعـری نەبێت، زوربـەی شیعـری مەلای جزیری بخەینە خانەی تەسەوفەوە.

كۆمـەڵێـك لە مەبـەسـەكـانی شیعـری سۆفی لە دیوانی مەلای جزیریدا كۆدەبنەوە.

دەیان ئیستیلاحی تەسەوف بە پتەوی لە جێی خۆیداو بە مەبـــەسی پێـوەنـدی بوون لەگـەڵ جیهـانی سۆفیـزمـدا لەو دیوانەدا جێی كراوەتەوە.

هەر لە یەكـــەم لاپـــەڕەوە «ذات»و «صفـــات»و «أثـار»و «اسم»ی «لم یزل» وەك شتێكی «مقــدس» دەبنــە ڕەمـزی «وجود»و لەگەڵ جوانیی كەون و پەروەردگاردا لێكدەدەن:

حوسن و جەمالی خواست ئەڤین
ڤێكرا دیەك ذاتی جەڤین
نوورا قەدیم بوو عەشق وڤین
وان ل پێكڤە نازو عیشوەدا
عشق ژ نوورا (لایزال)
حسن و جەمالا بێ (مثال)
ئیساندییە لمووم و شماڵ
دیسا خوە لێ پەروانەدا
ئیتـر پاش ئەمـە (عـدیم)و (قـدیم)، (ظـاهـر ومظهر)،

ارادة)و (اختيـار) دەبنـە «تـەجەلای وجود» و وێنە نواندنی «نفحـــە»ی (روح القـدس)و چیـرۆکی دروستبـوونی کەون دەکەن بەفەیزی خوایی:

هەر یەك ژ فەیضا ئسمەکی
تێن صورەتا طلسمەکی
لەو مەعنەیا هەر جسمەکی
پەرتەو ژ نوورەك لێ ڤەدا[8].

مەلای جزیـــری هەر لەم دیمـــەنی کەونـــەدا «عـاشق و معشـــوق» دەکـــات بەیـەك و بەدەرخـەری «صفـات» و لەو ڕێگەیەوە لە میحرابی (تەوحید)دا خۆی دەبینێتەوە.

مەلای جزیـــری‌پێش ئەحمـەدی خانی لەســەر پێـرەوی فیسـاغـۆرسیـەکـان و (اخـوان الصفـا) ئاسمـان بەنـۆ نهۆم (تـەبـەقـە) دەزانێ‌و یەکێتی‌یـەك لەنـاو بزووتنـەوەی بورج و ئەستێرەو مۆسیقاو سەمادا دروست دەکات و وەجدو زیکری سۆفیـان دەبـەستێت بەو ڕەگـەزانـەوە. ئەمـەش بۆ نووسینی مێژووی سۆفیزم لە کوردستانا گرنگی‌ی خۆی هەیەو ڕەنگە مەلای جزیری‌ی پێ بەرینەوە سەر تەریقەتی مەولەوی کە هەنـــدێ ڕۆژ هەڵاتنـــاس بە هۆی مۆسیقـاو سەمـای کاتی زیکرەوە بە «سووڕدەر» و «سەماکەر» یان ناو دەبەن.

مەلای جزیری لە پراکتیکی شیعرەکانی خۆیدا عەشقی «حـەقیقی»و عەشقی «مـەجـاز»ی سۆفیـان دەکات بەیەك و خۆی سەربـــەو هەردوو عەشقـــە یەکگـرتـووە دەزانێ ،کـە کەمجار دەتوانین لە شیعرەکانیدا لەیەکتریان جیا بکەینەوە.

عاشق ئەر جارەك ژ بالا لێ بدەت بەرق مەجاز
دی لنك (صاحب) دلان حەتتا ئەبەد بت سەرفراز
کەشفی ئەسرارێ صفاتان بێ مەحەبەت نابتن
صورەتی ئەسما دڤێتن دا بکین ژێ فەهم راز

لە ئەنجـــامیـشـــدا مەلای جزیـــری هەمـــوو عەشقی حیکایەت و ئەفسانەو ڕووداوی ئەم سەر زەمینە لە عەشقی. خواییدا کۆدەکاتەوە.

چونکـــە جوانی‌ی هەمـــوو یارێـــك لای ئەو «تـەجلا»ی جوانی‌ی پەروەرگارە:

مەی نە نۆشی شێخی سەنعانی غەلەت
ئەو نەچوو نێف ئەرمەنستانی غەلەت
میسلی مووسا وی تەجەللایا تە دی
ئی تودی کانی خەتا هانی غەلەت

ئەو (تەجللا) یە لای مەلای جزیری هەر ئەو تەجللایەی لای زوربەی سۆفیانە کە وێنەی کۆنی لە کێوی (توور) ەوە دەست پێدەکات:

دل کعبەیە مەولایە لێ
ناری کەلیم ئیسایە لێ
بانگی (انا الله) دایە لێ
هەم کەعبەو هە (طور)ەدڵ

مەلای جزیـــری مەستـــی‌ی ژیـــان و مەستی‌ی وەجـــد دەباتەوە سەریەك (خُم)ی سۆفیان و ئەم لە وەسفی (مەی) ەکەیدا گومان لە جۆری (مەی) دا ناهێڵێ:

ساقی ژ ئەزەل بە دوو قەدەح بادە ب من دا
هەتا ب ئەبەد مەست و خومارو تەلەسم دا

ئەوە (مەی)ی پیری سۆفیانەیە لای شاعیر دەروون پاك دەکاتەوەو (تەز کیەی نەفس) دەکات:

جامێ عشقێ پاکێ رۆحانی طهورا باطنە
ئێ نەنووشی هەر وەما حەتتا ئەبەد ناپاکی رووح

مەلای جزیـری وەك زۆر لە سوفی‌یـە مەزنـەکـانی پێش خۆی لە یەك تاودا (بە شێوەی (شطحە) یەکی سۆفیاندا، هەمـوو کۆشش و هەوڵی سۆفیـانە لادەداو (سۆفی) گەیشتنە پلە بە کارێکی ئەزەلی دەزانێ:

عاشقی مەستی ب عەشقی، نی‌یە حاجەت ب مەیی
واردی واردو ئەحووالی ب ئە و رادی کت
تە غەرەز ڤێك کەتنا یەك و لێك مورشیدی بت
سالك و طالبێ ئیرشادی ب بوغدادی چ کت
جەهد ئو سەعی‌و تەلەب ،بێ ئەسەرەك سافی نەهن
تو نەبی پەردەنشین چاکەرو قەووادی چ کت
چ ئەسەر دی ل بەری خارە بکت قەترەئی ئاب
قەلەمێ مە ب دوو سێ قەترەئی زوههادی چ کت

دێ ژ حەق جاذبەیەك دل بگرت وەرنە «مەلا»
ژ ئەزەل گەر توو هیدایەت نەبت ئیرشادی چ کت[9]

فەقێی تەیران (کۆتایی سەدەی شانزەیەم) تەجروبەی سۆفیانەی خۆی دەرێژێتە ناو داستانی (شێخی سەنعان)ەوە. بەگشتی حیکایەتی شێخی سەنعانەکەی ئەمیش لەوانە جیا ناکرێتەوە کە لە ئەدەبیاتی رۆژهەلاتدا پێش ئەو و پاش ئەو نووسراون، بەلام لە وورده شتدا (تفاصیل) جیاوازیی هەیە، ئەنجامیش هەر بە بەرزگرتنی خۆشەویستی یە، دانانی خۆشەویستیی سۆفیانەیە بە کارێکی دەروونیی دوور لە مەرجی کات و شوێن (زەمان و مەکان)و پایەی کۆمەلایەتیی و تەمەن و ئاین و بەستنەوەیەتی بە باوەری یەکێتیی بوون - (وحدة الوجود)ەوە.

لووتکەی ئەدەبیاتی (سۆفیزم)ی کوردی، بەلای ئێمەوە لە داستانی (مەم و زین)ی ئەحمەدی خانی (1650 - 1707) دایە.

خانی لە پاڵ زۆر باسی فەلسەفیی و رای فەلسەفی کە شاعیرانە لەدوو توێی دارشتنەوەی حیکایەتی (مەم و زین)ی ناو فۆلکلۆری کوردیدا جێگەی کردۆتەوە دەبینین خانی «تیتیۆلۆگیا - علم الکلام وفەلسفە تێکەل دەکات و بەرەو تەسەوفیان دەبا، زۆربە ووردی، فەیلسوفانە یەکێتی بوون (وحدة الوجود) و سۆفیانە یەکێتیی شهود تێکەل دەکات.

لێرەدا ئەوقسەیەی پروفیسۆر ابو العلاء عفیفیی بەسەردا دێتە دی کە دەربارەی فەیلەسووفە سۆفی یەکان ووتوویەتی: «سۆفێتیی ئەوان ئەنجامی کارێکی فەلسەفیی تازەیە لە مەیدانی ئایندا»[5]

خانی تێکرای داستانەکەی لە چوارچێوەیەکی سۆفیانەدا دادەرێژێ، بەلکو بەباسی سۆفیانە کۆتایی پێ دێنێ، وەك تەسەوف ئەنجام و مەبەستی ئەو بێ لەم هەموو لێووردبوونەوەیەی ژیانیی و بیرو فەلسەفە، یا وەك ژیان و نەگەیشتنە ئەنجامی کۆنکرێتیی و یەکسەر لەم لێووردبوونەوەیەدا شاعیری بەرەو گێژاوی بیری سۆفی بردبێت.

کە خانی لەگەڵ هەر یەکێك لە فەیلەسووف و سۆفیەکاندا بەراورد دەکەین شێوەی هەندێکیانی لادەبینین و دووبارەکردنەوەو ووتنەوەی بیری هەندێك لەمانە لەماناو ووشەیدا دەبینین. بەلام ئەم جیاوازیی و تێکەلیی و هەمەرەنگیی یە لەبەر دەمی شەخسیەتێکی جیاوازدا دامانەنێت کەخوێنەرو وەرگرو رێگەگرە بەر (سالك)ە. ئەگەر لە تێکەڵ کردنی فەلسەفەو عیلمی کەلام و خۆشەویستیی خوادا رێگەی غەزالیی گرتبێ، ئەوا وەك ابن عربي بووە بە سۆفیی و یەکێتیی وجوودو یەکێتیی شهودی کۆکردۆتەوە. یا وەك حەللاج رێگەی لە خوادا فەنا بوون (الفناء في الله)ی گرتووەو هاواری (آنا الحق)ی لێ هەڵدەستێ بەلام هاوارەکەی ئەم، شێوەیەکیتری هەیە. هاواری خامەی هونەرمەندێکە ووردبوونەوەی خۆی بە زمانی قارەمان و کەسانی داستانەکەیەوە بگێرێتەوەو لە نەخشەکێشانی وێنەیەکی تیۆریی بیری سۆفیزمەوە نزیك دەبێتەوە.

ئەگەر بەرنامەیەك بۆ بیری سۆفیزم دابنێین و لە داستانی (مەم و زین)ی خانیدا بۆ بەندەکانی ئەو بەرنامەیە بگەرێین، ئەوا وێنەیەکی لە تەواوییەوە نزیکی ئەو بەرنامەیە دەبینین.

ئەگەر بەناچاریی بۆ ئەم باسە بچینەوە سەر ئەو کتێبەی دەربارەی ئەحمەدی خانی نووسیومان، ئەوا لەسەر ناوی باسەکانی تەسەوفدا ئەم سەرناوو باسانە بە لێدوان و نموونەوە دەبینین:

1 - **زوهدو تەسەوف:**

هەر لێرەدا باسی زیکر دەکرێ و جیاوازیی زیکری زمان و زیکری دڵ لای خانی کراوە. هەر لە بەدەم ئەم باس هاتندا هاتووینە سەر باسی عەشق و ووتراوە کە خانی دوو جۆرە عاشق دەبینێ.

کەسانێ کە لە دنیادا بە یەکتر گەیشتنیان دەوێت و بە بیری ئەو لە بەیەکتر گەیشتنی ئەو دنیا بێ بەری دەبن. یا دەیانەوێ لەو دنیا بەیەکتر بگەن بەوە لە بەیەکتر گەیشتنی

ئەم دنیا بێ بەری دەبن. هەردوو دەستەش بەلای ئەوەوە بە پێی (هیمـــەت و ئیختیـــار) لە شتێــك بێ بەری دەبن، هەرچەندە خانی بەگشتی لای وایە کە بەیەکتر گەیشتنی ئەم دنیا خۆشەویستی بەتاڵ دەکاتەوە.

خانی لە هەڵوێستی فەلسەفی‌ی خۆیدا، کە هەندێك جار لەگەڵ سۆفێتیدا تێکەڵەو هەندێ جار لێی براوە، هەردوو چەشنــە خۆشــەویستی‌یــەکــە بە بەشێــك یا بە وەرگێراوێك لە خۆشەویستی‌ی پەروەردگار دەزانێت. لای خانی وایە کە سۆفی‌ی ڕاستەقینە عاشقی ڕاستەقینەیە، هەر وەك خانی زانــاو زاهیــدو سۆفیش لەکۆری ئاینـدا بەسێ جۆری جیاواز دادەنێ

لە باسی پێغمبەردا دەڵێ:

وەرعاوی وەرەنگ دین قەوی کر

شەرعی وی سیرات موستەوی کر

عالم هەمی میسلی ئەنبیانە

عابید هەمی جەمعی ئەولیانە

2 ـ ئیستیلاحاتی سۆفیزم:

ئەگەر هەرچی ئیستیلاحات هەیە کۆیان بکەینەوە، ئەوا خانی‌و سۆفیزم بە یەکدگیری دەبینین، بەڵکو قووڵ بوونەوە لە سۆفیــزمــدا بە خوێنـدنـەوەو کردار وای لێ دەکـات کە ئیستیـلاحـاتی سۆفیـان لە باسی سۆفیزمدا بەکار بهێنێ، یا بیخـوازێ‌و لە شوێنی‌تـردا بە کاری بهێنی. زۆرجـاریش لە داستـانـەکـەی خانیـدا هەر لەم دو جێگەیەدا ئیستیلاحاتی وەك: مریــد، هیممــەت، فنــاء ذوق، تجلی، ســالــك ـ سالیکی مجرد... هتد دەبینی.

3 ـ مەقامات و ئەحواڵ:

هەرچــەنــدە خانی ناچێتــە ناو باسی تیــۆری‌و کۆری جیــاکــردنــەوەی (مــەقــامــات و ئەحــواڵ)ەوەو پلە بەپلە نایانگرێت، بەڵام دوو قارەمانی داستانەکەی لە فەسڵەکانی دوواییــانــدا وەك دوو سۆفی نەخشــە دەکێشێ کە بەکــردار ڕێگــەی سۆفێتی یەکیــان گرتبێ کە بەم (مــەقــامــات و ئەحواڵ)ەدا بڕوات.

(مـەم)ی قارەمـانی ئەو کە دەخـرێتە بەندیخانەوە دەگاتە دووا پلەی (پــاکــردنــەوەی دڵ)، کە دووا پلەی ڕێبــازی سۆفێتی‌ی دەروێشانە.

(یــەقین) دووا حاڵی خانی‌یــە، تێکـەڵ بوونی گیـانی (مەم و زین) پاش مەرگی مەم بەحاڵی (یەقین) وەسف دەکات.

پێشاندانی مەسەلەی گیان لای خانی‌و گەشتی گیان بە ناو مەقامات و ئەحواڵدا، کەبریتی‌یە لە گیانی (مەم و زین)و گیـانی خانی خۆی کە لەو گەشتـەدا هاوڕێـانـە لە بەردەمی کۆمەڵە بیری خانیدا دەربارەی ئەم مەسەلەیە ڕاماندەگرێت و پێوەندیی ئەومان بە سۆفیانی‌ترەوە پیشان دەدات.

لەو کتێبەدا گەشتێکمان لە باسی (گیان)دا لەگەڵ خانیدا کردووە، دەبین خانی لە مەسەلەی گیان و یەکێتی‌ی لەش و گیان و جیاوازیاندا یا لە مەسەلەی (لاهوت)و (ناسووت)دا لەگـەڵ ئیفـلاتـوون و حەلـلاج و ئیبن سینادا یەکدەگرێتەوەو بیـری سۆفیـانی وەك (قـاشـانی)و (ابو بکری طمستانی) لە بارەی (گیان) ەوە بە چەشنێکی تازە دادەڕێژێتەوە.

خانی هەمـوو داستـانـەکەی خۆی بەجۆرێك لە گەشتی گیان و جۆرێك لە شهوودی گەیشتنە (مەقام) دادەنێ. هەر لەفـەسڵەکـانی سەرەتـادا کە داوای مەی لەساقی دەکات بۆ ئەوەی وەك مەل بکەوێتە ووتن و (ترنم)، کەشف و شهوود بە بەشێك لەنووسینی پاش مەست بوون دەزانێت.

دا کەشف بین لمن کەرامات

مەشهوود بین لمن مەقامات

خانی لە ڕەفتــاری (مـەم)و ژیـان و مردنیـدا شتێــك لە بینینی ئەحواڵ و مەقامات دەبینێ‌و لە مردنی ئەودا بەشێك لە باوەڕی خانی دەبینین دەربــارەی گیــان، هەرچــەنــدە دەیەوێ پاکانە بۆ خۆی بکات لە باوەڕ بە هەندێ شتی جیا لە شەرع و زاهیـری ئەو. خانی بە نەخشـەکێشـان باس لە (ئیلحـاق و ئیتیســال)ی گیـان دەکـات، هەرچەندە بەووتن پاکانە بۆ ئەوە دەکات کە باوەڕی وابێت.

باسێکی گرنــگ لە بیــری سۆفیی خانیــدا ئەوەیــە کە

بەپێچــەوانــەی زۆر لە سۆفیــانـەوە کە دەبێ «دەستگـر» یا «مامۆستاو شێخ» یان هەبێ ئەم خۆی بە شێخ و دامەزرینەر دادەنێ ، ئـەمـەش بە چەشنێکی زیـرەکـانـە دەردەبـڕێ کە (مەم)ی قارەمانی داستانەکەی دەکات بە شێخی خۆی:

شێخی کو ب دل ئەز موریدم
ئەو روحی ڕەوان و ئەز قەدیدم
هەرچەند لبا وە ناڤی مەم بوو
لێ پادشەهەك عەلی هیمەم بوو

گیــانی مەم لای خانی بەحــاڵی (ئـونس و طمأنینـە)دا ڕەت بوو و گەیشتـە (مـوشـاهـەدە)و (شهـود)ێکی ناتەواو و (یــەقین)یش بە دووای ئەودادێت، کە بەڕای سۆفیـان دووا پلەی سالێکە.

4 ـ گەیشتنە پلەو فەنابوون لە خوادا:

سۆفیـان دوو لایـەنی جیـاوازی یەکتر تەواوکەر لە ژیاندا دەبینن، کە لایــەنی کۆشش (مــوجـاهــەدە)و دەروون پاك کردنـەوەیـە لە پاڵ لایـەنی کەشف و ئیشـراقـدا هەندێکیان هیدایەت یارێگە بینینەوەبە بەری کۆشش دەزانن.

خانی مەسەلەی پاك کردنەوەی دەروون پیشان دەدات و بنــاخـەی کەشف وئیشـراقی تێـدا دەبینێ و شیعـری خۆیو داستـانـەکەی بەوێنەیەکی کەشف دەزانێت کە سەرچاوەکەی پاکـردنـەوەی دڵـە . هەروەك (مـەی)ی خوایی بەسەرچاوەی کەشف و ئیشراق و سەرەتای ئیبداع دەزانێت.

خانی (مەم)ی قارەمانی خۆی پاش کۆشش و دەروون پاکبـوونـەوە دەگـەیێنێتـە پلەی «قـوتب» یا «شێـخ کامیل» یا «شـاهـباز» . لـە وێنـەیەکی خەستیشدا کە لە دەورەی ژیان دەدوێـت و چەنــد لێـکـدانــەوە هەڵــدەگــرێت، دووای پەرەســەنـدنی منـداڵ دەکـەوێت لەسکی دایکا تا لە دایك بوون و ژیان و بوون بە موریدی واسیل و ئەوسا وێنەکە لە وێنــەی ئینســانـەوە دەکـات بە وێنـەی (ڕووەك ـ نبـات)و لەپشت ئەو وێنەیەوە بیری سۆفیانەی خۆی دەردەبڕێت.

خانی لەگەڵ سۆفیانیتردا دەچێتە ناو مەسەلەی شەرع و سۆفیزم، یا (باتین و زاهیر)ە وەو لە زۆر دێرە شیعردا تێکەڵ بەو موناقەشەیە دەبێت.

5 ـ بوونی پێشووی گیان:

خانی وەك زۆر لە فەیلەسـووف وسـۆفیـانی موسـولمـان دووای ئەو بیــرەی ئیفــلاتــوون دەکــەوێت، کە جیهـانی کۆنـکــرێـتیو جیهــانی سێــەر هەبێو گیــان پێش لەش هەبووبێو لە گەلێك دێری مەم و زیندا ئەم بیرە دەردەخا.

6 ـ شەریعەت و سۆفیزم:

خانی وەك غەزالیو کەسانیتر دەیەوێ شەرع و سۆفیزم یا (زاهیرو باتین) یەکخات، هەر چەندە لە هەندێ شتی جیــاواز لەگــەڵ شەرعــدا باس لە دینی (عــەشقبـازی)و بەندە کانی ئەو دەکات.

7 ـ باسی «نەفس و گیان»

خانی وەك زۆر لە سۆفیان «نەفس» لە «گیان» جیادەکا تەوە، واتە نەفسی حەیوانی لای ئەو شتێکەو گیان شتێکیترە

8 ـ ڕەوشتی سۆفیانە (آداب المتصوفە):

کە هەواڵی وورد دەربارەی ژیانی خانی خۆی نەزانین، ئەوا لەڕێ (مەم و زین)ە وە لە بیری ئەو دەربارەی ڕەفتارو ڕەوشت وورد دەبینەوەو ئەمەش لای ئەو هەر ڕەفتاری سۆفیانەیە.

ئەوانەی لە سوفیزم دوواون ئەم ڕەفتارانە دابەش د ەکەن بەســەر «ڕەفتــاری ژن هێنــان و خواردن و ڕۆژ ووگــرتن و برایەتیو جورئەتی ئەدەبیو دوعاو ڕێو شوینی»دا.

لای خانی هەمــوو ڕەگــەزەکـانی ئەم ڕەفتـارە دەبینین. هەرچـەنـدە بەرامبـەر بەژن هێنـان ڕای جیاوازی لادەبینی بەڵام هەڵـوێستی بەرامبـەر بەژن هەڵـوێستی سۆفیانەیەو لە ئەدەبیاتی ئینسانیی هاوچەرخەوە نزیك دەبێتەوە.

خانی داوای دوور کەوتنــەوە لە خۆراك و خۆشیـیــەوە دەکات، بەڵام پەسندیی شتی بۆن خۆش دەکات.

گەلی وێنــەی جوان بۆ برایــەتیو وەفــاداری نەخشــە دەکێشتیو هەر لەو مەیدانەدا بەسووکی تەماشای (ماڵی دنیا) دەکات و داوای سەرف کردنی دەکات بۆ (برایەتی)و

کرداری چاکە.

رای خانی دەربارەی حاکمان، کە هەموویان لە «جنسی مار» دەبینێ. بەشێکــە لە ئازایــەتی و جورئــەتی ئەدەبی ی سۆفیان. هەروەك بەشێك لە (مەم و زین)ە کەی دەچێتە ناو دوعای بەسۆزی سۆفیانەوە.

9 ـ **ئەدەبیاتی سۆفی:**

لەمەیـدانی ئەدەبیـاتی سۆفیـدا ـ لە مەم وزینی خانیدا کۆمەڵێك باس و دێرو وێنەی بەسۆز دەبینین کە هەندێکیان دارشتنـەوەی بەسـۆزو کوردی‌یـانـەی ووتـەی سۆفیـانی‌تـرەو هەنــدێکیـان زادەی بیـرو خامـەی خانی خۆێن. لەنـاو ئەو باسانەدا دەتوانین ئەم وێنانە بەدی بکەین.

«ستـایشی پێغمبـەر، خۆشـەویستی‌ی خوایی‌و باسی ئەو داستـانی دڵـداری‌یـانەی خەڵك دەیانگێرنەوە یا نووسراون، خانـی لەم باســەدا دڵـی عاشق دەبــاتــەوە بەرەو عەشقی خوایی‌و هەموو پێوەندی‌یەکی نێوان ئەم عەشقانە بەشتێکی سەر بەجیهـانی خواپـەرستی دەبـات و لەهـەندێ بەراوردی ئەم دوو جیهـانـەی عەشقـدا لە هەمـوو ئەدەبیـاتی سۆفی‌ی رەت کردووە ،بــەڵکــو وای لێ دێت کە خۆشـــەویستی‌ی لەش و گیان هەر بەیەك بزانێت.

10 ـ **مەی:**

باسـی مەی لای خانـی باسێکی بەســۆز و گەشـــەدارە هەرچەندە هەر لەم (مەم و زین)ەیدا سێ جۆرە باسی مەی دەبـینـیـن ـ باسێکی تەقلیــدی بە تایبــەتی لە سەرەتـــای فەسڵەکـانیـدا، باسی مەیی جیهـانی ،بـاس بردنـەوە سەر مەیی خوایی.

11 ـ جیــاکــردنـەوە یا یەك خستنی یەکێتی‌ی وجـورد لەگـەڵ یەکێتی‌ی شهـورد دا، یەکێکـە لەبـاسـە گرنگەکانی ئێـدوانی فەلســەفــەو سوفیــزم ئەم تێکــەڵی‌یــە هەنـدێ رۆژهــەڵاتنــاسی وا لێکــردووە کە بیـری یەکێتی‌ی‌و جوود بەبیری سەرەکی بزانن لە تەسەوفی ئیسلامیدا.

بە بەراورد لەگـەڵ ووتـەکـانی ئەبـوویەزیدی بەسطامی‌و جونەیدی بەغدادی‌و شبلی‌دا کە باس لە وەحدەتی شهورد دەکـەن و بەهـاوتـای (تەوحید)ی دەزانن و بە بەراورد لەگەڵ ووتـەکــانـی إبـن عربی‌و (ئیفلۆتین)ی ئەسکـەنــدەری‌و ئەشعەری‌یەکان و حەللاج دا دەگەینە سەر وێنەی یەکگرتی یەکـێتـی‌ی بوون و یەکـێتـی‌ی شهــوودی لای حەلــلاج ،لەرێگەی فەناوە.

سۆفیـزم بەگشتی، دیـاردەیـەکی ئایـدیالیستی‌یە. پرە لە ئارەزووی ئادەمیزاد بۆزانین و ناسینی کەون و لە زەحمەت کێشــان لەپێنــاوی ئەو زانیـنــەدا. هەروەك بەڵگــەی سەرنـەکـەوتنی ئەو بیـرەیـە کە ئاین شی‌دەکـاتـەوەو سۆفیان پێ‌ی‌دەڵێن (زاهیــر) لە ئیقنــاعی سۆفیــدا، لەبـەر ئەوە بە کۆشش (مـوجـاهـەدە) لەناو بیری غەیبی‌ی ئایدیالیستیدا بۆ لێکـدانـەوەیـەکی‌تـر دەگەرێت (بەمەش دەووترێت باتین). ئەمە جارو بار پیاوی سۆفی لە گەیشتنە بنەرەتی مەتریالی‌ی کەونـەوە نزیـك دەکـاتـەوەو هەنـدێ ووتـەی پێ‌دەڵێ کە بە (شطحات)ی سۆفیان دەزانرێ.

یا دەچێتە ناو ئایدیالیستێتی‌یەکی لە دین قووڵترەوەو ئەم دیمـەنـانـەش هەموو خانیدا دیارن و بەمە وێنەیەکی روونی بیری سۆفیی داوینێ.

داستـانی‌مەم و زین لە پاڵ بایـەخی ئەدەبی‌ی گەورەیـدا بەشێکـە لە ئەدەبیـاتی سۆفی و دەبێ لە کاتی **لێکـۆڵینەوەی ئەدەبیاتی گشت رۆژهەڵاتدا جێی خۆی بدرێتێ.**

ئەکـادیـمـی ئۆربـیـللی خانـی **لەرێــزی فیــردەوسی‌و** رۆستاڤیللی‌دا دادەنێت.

بەڵێ ـ وەك ئەو دەڵێت ـ کورد ئەو شاعیــرەی خۆیــان بیـرنـەچۆتەوە، بەڵام دەبێ هەموو رۆژهەڵات و هەموو رۆژ هەڵاتناسانیش یەکێك لە شاعیرانی گەورەی رۆژهەڵاتیان لە بیــر بێـت، کە کارێـکی ئیبــداعی‌ی گەورەی بەخشیــووە بەرۆژهەڵات، بەڵام تائێستا پشت گوێ خراوە.

پاش خانی گەلێــك شاعیــری‌تــرمـان هەن کە سەر بە جیهـانی تەســەوفن، یا شیعـرەکـانیـان دەچنە ناو ئەدەبیاتی تەسەوفەوە، مەولەوی عەبدولرەحیم (1221هـ ـ 1300هـ) یە کێکـە لەو شاعیـرانـە کە دەبێ لەباسی ئەدبیاتی سۆفیدا

بەشی تایبەتی بۆ تەرخان کرێو لە هەموو مێژووی ئەدەبیاتی کوردیدا جێگەیەکی گەورەو شایانی بۆ دابنرێو لە چەند مەیدانێکدا بە سەر ئامەدا دانرێو لە شیعری تەڕو پرسۆزی بدوێین.

مەولەوی لە پاڵ ئەو شیعرانەیدا کە بەگیانێکی سۆفیانە نووسراون. بە کتێبی بە شیعر نووسراوی «العقیدة المرضیة» و «الفضیلة» و چەند کتێبیتر لە ڕیزی دانەرانی ئەدەبی فێرکردن (تەعلیمی)ی سۆفیزمدا جێی خۆی کردۆتەوە.

مەحوی (1830 ـ 1904) دیسان لەو کەڵە شاعیرە سۆفیانەیە کە دەبێ باسی تایبەتی بۆ هەر دوو لایەنەکەی شیعرەکانی تەرخان بکرێت، چ ئەوانەی سەر بە سوفیزمن و چ شیعرەکانی تری کە ئەوانیش بەتوندی عەشقی حەقیقیو مەجازی لە بابەتی شیعرێکی (دیریکی) جواندا جێگە دەکەنەوە.[11]

لە هەندێ سەرچاوەدا دیوومە کە شێخ ڕەزای تاڵەبانی (1835 ـ 1910)ەی شاعیری (سەتیرستی) کورد دەبەنە ڕیزی شاعیرانی سەر بەسوفیزمەوە. ڕاستە ئەو بەشە شیعرانەی شێخ ڕەزا کە بوو ستایشی ئاینی تەرخان کراون سۆزی هۆرەیەکی دەروێشانەی لە دڵەوە هەڵقوڵاویان تێدایە.

لەم مەیدانەدا دەتوانین ناوی گەلێك شاعیریتر تۆمار بکەین وەك سابیریو مەلای جەباریو گەلێکیتر. دوو بەرگی تائێستا چاپ کراوی «یادیمەردان»و بەرگەکانی تری کەرەسەیەکی گەورەبۆ ئەم مەبەسە دەخەنە بەردەست.

کە باسمان لە «تەسەوف» کرد لە ئەدەبیاتی کوردیدا، دەبێ لایەك بەلای دیمەنی ئوپۆزیت (دژ)ی مەسەلەکەشدا بکەینەوە.

لە شیعری کوردیدا نموونەی زۆرمان هەیە کە شاعیران دژ بە ئەم لایەن یا ئەو لایەنی تەسەوف یا سوفیو دەروێش دەدوێن.

لەکاتێکدا کە تەسەوف لە سنووری تیۆریو کردار «سلوك»ی تاقە کەسییەوە بوو بە تەریقەت و ئەم تەریقەتانەش لە جیاتی ئەوەی لەسەر پێرەوی دامەزرێنەران و سۆفییە بەراییەکان بڕۆن و دوژمنی شاهـ و سوڵتان و دەستداران و زۆرداران بن و دۆست و پشتگری هەژاران بن . بوونە دەستەیەکی تازەی فیئوداڵ لە وولاتدا و سەر بەسوڵتان بوون و کەوتنە بڵاوکردنەوەی نەزانیو دواکەوتوویی و پروپووچ و خەرافات ،ئەوا دەنگ بەرامبەر بەم لایەنە هەر لە شیعری ئەوانەدا بەرزدەبێتەوە کە چ لەپێوەندیی ڕۆژانەدو چ لە زۆر لە شیعرەکانی خۆیاندا لەجیهانی سەر بە سۆفیزم دوور نین.

حاجی قادری کۆیی (1817 ـ 1897) لە ئەستەموولەوە بە شیعر نامە بۆ کوردستان دەنووسێو داوا لەخەڵك دەکات کە واز لەتەکیەو چڵکنیو ڕیشی درێژو پرچی درێژی دەروێشانە بێنن و دووای شێخەکانیان نەکەون[12]

مەلا مەحمەدی کۆیی دەڵێ:

هەتا شێخێك لە کوردستان بمێنێ
ئومێدی زیندەگانیت پێ نەمێنێ
بە کەشکۆل و سواڵ و فەقرو زیللەت
محاڵە کاکی خۆم تەشکیلی دەوڵەت

شێخ ڕزای تاڵەبانی دەڵێ:

لازمە بۆ شێخ سوبەینان گورگە خەو
تابڵێن شێخ عابیدەو نانوێ بەشەو

مەحوی دەڵێ:

ڕیشێکی پان و تووکی بناگوێ درێژو لوول
سۆفی لەدینی لادە بەدیمەن لە جوو دەکا.

یا دەڵێ:

بە پێچی خواروخێچ ئیما دەکاپیری تەریقەت: بێ حەقیقەت پیرە زاهید پیرە، گوم کردوو تەریق ئەمما

یا دەڵێ:

واعیز، لە من بڵێ بە نەزەر تەعنە بەس بدا
دینی بتانە دینی من، ئەو مەزهەبی زەهەب

یا دەڵێ:

که شێخ و واعیزو سۆفی به جەنەت بەن گەدوگیاڵ
دەبێ ئەمساڵی ئێمه بۆ جەهەنەم بەن سرو سیاڵ

یا دەڵێ:

شێخێ هەمەوەندێکی دەدا پەندو نەسیحەت
ئەو قوربەسەرەی دابووە بەر فەحش و فەزیحەت
خۆش هاتەجەواب و ووتی: تو حەقتە، فەقەت من
قوتاعی تەریقم، نەوەکو قوتاعی تەریقەت.

ئەم نمـوونـانـه هەر لە شیعـرێ، ئەوانـەوە بوو، کە وەك ووتمان خۆیان سەر بەجیهانی ئاین و سۆفیزمن. خو ئەگەر لایەنیتر بگرین، کە زۆرتر هەموو ئایدیالیستیی و ئایدیالیزم دەگرێتەوە ئەوە نموونەمان زۆرە و لەم باسەی پێ‌دەچینەدەرەوە.

(1) ئەو مەسیحیانەی لە شارانی وەك هەولێرو سلیمانی وناوچەی عێنکاوەو رەواندزو حەریرو دیانەدا دەژین خۆیان بە کورد دەزانن. زمانی کلدانی کە لەماڵەوە پێی دەدەوین، زۆرتـر لەزمـانـی ئایـنـی دەچێت و ئەمـان لە زۆر رووەوە لەئـاسـووریـی کوردسـتـان جیـاوازن کە ئەوان زمـانی جیاوازیشیان هەیەو خۆشیان بە میللەتێکی سەربەخۆ دەزانن.

لە کوردستانی عیراقدا جوولەکەش هەبوون، ئەمانەش لە ماڵـەوە بەکلدانی قسـەیـان دەکـرد و لە دەرەوە بە کوردی، پاش ساڵی 1950 بەپێی پلانێك پاڵ بەهەموویانەوە نرا کە بەرەو فەلەستینی داگیرکراو برۆن.

(2) ئەوەی دەربـارەی کاکـەیی نووسـراوە هەمـووی یازوربەی لە سەرچاوەی دەرەوەیە، واتە لەناو کاکەیی‌یەکان خۆیـانـەوە نی‌یـە، لەبەر ئەمە ئەم چەشنە بەراوردە لە نێوان ئەوان و تەنانەت «درووز» یشدا دەگونجێ. هیوادارین لاوە کاکـەیی‌یـە خوێنـدەوارەکـان بە سەر گرێی باوەڕ شاردنەوەدا زاڵ بین و هەنـدێ شتی ڕاسـتـەقینـە دەربارەی ئەم ڕێبازەش بنووسن، کە بەشێکە لە سامانی بیر لەمێژووی کورددا.

(3) دوو بەرگی یادی مەردانی زانای گەورە مەلا عەبدو لکـەریمی مودەریس لەپـاڵ لایـەنی سۆفێتی خۆیدا گەلێك لایەنی ئەدەدبیاتی سۆفیزمیشی پاراست و هێنایە ناو کۆری لێکدانەوەی زانستی یەوە.

(4) بروانـه: الـدکتـور عزالـدین مصطفی رسـول. احمـدی خانی. شاعـراً ومفکـراً فیلسـوفاً ومتصوفاً. بغداد، 1979. ص3، 4

(5) کە ووتمـان سۆفیـزم بەبیـرو بەکـردار (فکرو سلوك) جیان. دەتوانین بڵێین - نووسەری ئەم دێرانە بە تەریقەت وەرگـرتن و کردار پێـوەنـدیی بە جیهـانی سوفیـانـەوە نی‌یە، بەڵام کورد ووتـەنی - بەبنـەمـاڵـە زۆر پێـوەندیی لەگەڵ ئەو جیهانەدایەو هەر ئەوە بە ئەدەبیاتی سۆفیزمی‌یەوەی بەستووە.

(6) - لەووتاری رابوردوودا ووتم:

زوربەی مێژووی ئەدەبی کوردی نووسان لەسەر ئەوەن کە بابەتایەری هەمدانی (935 - 1010)م شاعیری کوردەو چوارینەکانی ئەو سەرەتای دیاری شیعری کوردین.

(7) ئەم بریارە ناکۆکی‌ی لەگەڵ ئەوەدا نی‌یە کە بابەتایەر بە شاعیـری کورد بزانین، یـا بڵێین پێش مەلای جزیـری شاعیرمان نەبووە، چونکە یەکەم شاعیر کە بە پێی مێژوو تائێستـا دیـوانی تەواویمان دەستکەوتبێت و دیوانەکەی هەموو مەرجـەکـانی دیـوانی کلاسیکی‌ی شیعـری تێـدا بێت ئەوەمەلای جزیری‌یە.

(8) یا دەڵێ:

دڕێیاو ان خەت و خالان کو نە حەرفێن قەڵەمینە
مە ژ فەیزا تەیە مەستانە ڕەوان جامە لەبا لەب

یا: قەلبێ مە شوبهی زێڕێ ژ فەیزا تەجەللا گرت
ما ڕوو سیەهـ و صفری صفەت ڕەنگی صەفاگرت

(9) ئەم بیـرە لای سۆفیی تریش هەیـەو دەیبـەنەوە سەر ئایەتی (125 - الانعام) قورئان.

(فمن یرد الله ان یهدیه یشرح صدره للاسلام و من یرد ان یضله یجعل صدره ضیقاً حرجاً کأنما یصعد في السماء).

(10) الـدکتـور ابـو العـلا عفیفی، التصـوف - الثـورة الروحیة في الاسلام، القاهرة 1963، ص14.

(11) بۆ ئەوەی لە نرخی لێکـۆڵینـەوەی ئەدەبیـاتی سەر بەسووفیزمی ئەم دوو شاعیرە مەزنە کەم نەکەمەوە. ناچمە ناو کۆری لێکۆڵینەوەی کورتیانەوە. هیوا دارم دەرفەتی‌ترمان بۆ باسکردنیان دەستکەوێت.

(12) ئەمە لەکاتێکدا کە حاجی قادر ستایشی مەولانا خالیدی نەقشبەندی دەکات.